

nr 92
2011-04
25kr

DISKULOGEN

med Släktforskarnytt

Judisk släkthistoria

Dalmålarna i Siljansbygden

TeamViewer

ÅRSMÖTET 2011

DIS

Medlemstidning för
Föreningen DIS:
Föreningen för dator-
hjälp i släktforskningen

Vintern 2009 skrev jag en artikel i Diskulogen nr 87 om min släktforskning i Rättviks socken – mina förfäder på Vikarbygården (tidigare Bergstrandsgården). Det var då 150 år sedan min farmor, Brita Bergstrand, föddes på gården. Både farmors och farfars anfäder var dalfolk från Rättviks socken, själv är jag född och uppväxt i Sollentuna strax norr om Stockholm.

Bröderna Eliasson
De första dalmålarna i Siljansbygden

Jag har funnit att två bröder, anfäder till min farmor, ägnade sig åt en udda målarkonst på 1770- och 80-talet, som av experter kallas för Dalmåleriet i Siljansbygden. Dessa kom från Utanåker, en by strax söder om Rättvik, och var pionjärer inom denna unika målarkonst, vilken i allmänhet är mera känd som kurbitsmåleri. Den äldre, Tägt Elias Eliasson, var min farmors morfars far, och det är om honom, hans bröder och deras familjer som detta handlar.

Brodern hette Målar Erik Eliasson, vilken dog för 200 år sedan. Den 3 april 1811 fick han lägga ner sin spade, sina målarbon och kränga av sig soldatuniformen. I kretsen av sin fattiga familj fick han avsluta sitt liv i hemmet på Målargården i Utanåker. Att han skulle bli känd som en av de främsta företrädarna för allmogemåleriet i Rättvik, anade han föga.

För att undvika förvirring, då namnet Elias följer minst fem generationer, särskiljer jag huvudpersonerna med Tägt Elias d.ä. 1749–1789 (farmors morfars far) och Tägt Elias d.y. 1788–1827 (farmors morfar). Berättelsen omspänner fyra generationer under ca 125 år.

Förfäder var officerare

Brödernas förfäder var officerare från Småland. Deras farfar, Elias Krake kom från Madesjö socken utanför Nybro i Småland. Familjen hade flyttat till Dalarna någon gång i början av 1673, när farfars far, Jeremias Krake, blivit befordrad till kapten och chef för Mora kompani den 4 juli 1673. Farfars mor hette Juliana Silfverduva och kom från en nyligen adlad familj i Småland.

Jeremias Krake blev skjuten till döds den 14 juli 1677, i kriget mot danskarna. Slaget stod 12 km öster om Landskrona och anses vara ett av de blodigaste i Skandinavien.

Brödernas farfar gifte sig den 1 augusti 1696 med Karin Andersdotter från

Östergrav, och där bodde de på officersbostället. Elias Krake hade tidigare värvats som furir till Rättviks kompani, och då han gifte sig tjänstgjorde han som fältväbel i samma kompani. I december 1704 avancerade han till löjtnant i Mora kompani. Han deltog i flera fälttåg under denna tid tills han fick avsked 1708 på grund av ålderdomssvaghet. De sista tio åren av sitt liv var han gratialist, d.v.s. han hade pension från krigsmakten, tills han dog 1722.

Brödernas far, Elias Eliasson (Krake), var född 1699 och näst äldst av fem söner. Man kan ju föreställa sig att de lekte krig på Krakbacken, som låg intill deras gård. Två av deras farbröder blev också soldater, men fadern blev jordbrukare. Kanske han därmed bröt ett mönster i slakten? Familjen hade, hur som helst, sina kontakter med andra officersfamiljer och så kallat fint folk.

Elias blev änkeman

Brödernas mor, Knåp Brita Hansdotter, var född 1713 i Utanåker som ligger i en byklunga med fem byar, strax söder om Rättvik. Byarna ligger i rad uppe på en höjd med bedärande utsikt över Rättviken – en del av Siljan.

Brödernas far hade varit gift tidigare med Brita Olsdotter. Hon var född 1695 och kom från grannbyn Västgärdet. De gifte sig den 22 maj 1727 och bosatte sig på hennes föräldragård. Där föddes fyra döttrar och en son i tät följd under en tioårsperiod. Brita var 32 år när de gifte sig, så påfrestningen att föda fem barn blev säkert stor för henne. Men så var livet för många kvinnor på den tiden.

Det blev heller ingen lycklig tid för familjen. Deras fjärde dotter dog efter ett år. Och en dysenteriepidemi som drog över Rättviksbygden 1740, då 364 personer dog, tog ytterligare två av deras barns unga liv.

Efter 15 års äktenskap insjuknade Brita, och i början av 1743 dog hon i hjärn-

hinneinflammation. De följande två åren var säkert svåra för bonden Elias som blivit ensam med bara två döttrar kvar i livet.

Familjen Eliasson i Utanåker

I Utanåker fanns Knåp Brita som just blivit änka. Hon var 14 år yngre än Elias. Hennes förre man var soldat och hade stupat i Finland under svensk-ryska kriget 1742. Hon hade en dotter och en son, vilka var något yngre än Elias döttrar.

Om det från början var kärlek, eller de praktiska behoven, som förde dem samman, vet man inte. När Elias och Knåp Brita gifte sig den 25 juli 1745 på hennes gård, hade han bara en dotter med sig. Nu bestod den nya familjen av far, mor och tre barn.

Det var i och för sig inget ovanligt att makar och barn dog tidigt, men situationen för Elias måste ha tagit hårt på honom. Det står i husförhörsboken, att han var sinnessvag, vilket kanske betydde att han var deprimerad. Det var i så fall inte märkligt efter allt vad han upplevt.

Snart fick de gemensamma barn, och familjen utökades med tre söner och en dotter. Dottern dog i koppel när hon var ett år. Här växte bröderna Anders, Elias och Erik upp i ett bra, men ganska fattigt hem, tillsammans med sina halvsyskon Lisbeth och Hans. Det hade varit flera svåra nödår första hälften av 1700-talet, så nog fick de slita för brödfödan.

Knåp Brita var känd som en god och from maka och mor, och "hon älskade Gud och hans ord mer än jordiska ägodelar", skrev prästen. Jag kan tänka mig att bröderna fick den praktiska fostran av fadern och den andliga av modern. Hur de tillägnade sig sina konstnärliga gåvor, har jag inte kunnat utröna.

Den äldsta brodern Anders var född 1746. Vid 22 års ålder flyttade han till Forssa i Stora Skedvi där han gifte sig med en nio år äldre änka. De fick tre söner och två döttrar. Där levde han hela

Föregående uppslag: Skänkskåp målat av Tägt Elias Eliasson, 1781.

Höger: Målning från Bröllopsstugan i Hjulbäck, målat av Tägt Elias, 1782.

→ sitt liv tills han dog i tuberkulos 1806. Han kallades Målar Anders, så kanske han gjorde några "rosmålningar", men jag har inte sett belägg för det.

Mellanbrodern Elias (Tägt Elias d.ä.) föddes den 16 januari 1749. Då fadern var i 60-årsåldern och sliten, fick Elias och bröderna tidigt hjälpa till i jordbruket. Alla hjälptes åt för att hålla liv i gården och klara sitt uppehälle.

Elias gav sig ut på "herrarbete". Driven av den fattigdom som nödåren orsakat, började han måla de första skänkskåpen. Det tidigast daterade som bär hans signatur är från 1775. En interiörmålning i Bröllopsstugan i Hjulbäck från 1782, vilken idag finns i Leksands kulturhus, är målad av Elias.

Yngsta brodern Erik föddes den 9 maj 1754. Han och brodern Elias var de första dalmålarna i Siljansbygden. "Bland skåpmålarna framstår Målar Erik Eliasson från Utanåker såsom den främste", skriver konsthistoriker Svante Svärdström.

Den äldsta bevarade interiörmålningen gjorde Målar Erik 1781 i Backahansgården i Svärdsjö. Motivet är ett kärlekspar från Höga Visan där mannen är klädd i officersuniform. Inte så konstigt med tanke på att Eriks förfäder var officerare och han själv soldat. Han målade

också ett motiv av Rättviks kyrka 1786, med det nya tornet uppfört 1781.

Bröderna gifte sig samma dag, den 16 juni 1776, med var sin kulla från Vikarbyn. Elias i Vikarbyn och Erik i Utanåker. När de blivit "etablerade" dalmålare skrevs efternamnet EliasSon, vilket blev stilbildande för dalmålarna. Man ville betona betydelsen av att vara son till Elias etc. Och man signerade sina målningar på baksidan av skåpen.

Från herrarbete till Dalmåleri

Varför började man med skåp- och interiörmålningar? 1772–73 var det nödår över hela landet då 100 000 människor dog. Dalarna var bland de områden som drabbades värst. Bara i Rättviks socken dog 488 personer dessa år, av undernäring och bristsjukdomar. Mot den bakgrunden utfärdade Gustav III en kungörelse, som var en direkt uppmaning till allmogen i Dalarna, att utveckla olika slags slöjdhandverk som ett komplement till sin försörjning. Detta gjorde att många drog ut på "herrarbete"-arbetsvandringar, för att förstärka den skrala "hushållskassan".

Det var nu som dalmålarna började med sin märkliga bildkonst. De målade på nygjorda skänkskåp hos allmogen

och i mer välbeställda gårdar på hela väggar. Väggmålningarna gjordes ofta på papper eller linneväv som fästes upp på väggen.

De första "målarna" kom från byarna Utanåker, Gulleråsen, Övre Gärdsjö och Västbjörka i Rättviks socken samt Ullvi i Leksands socken. De spred sig snart till flera byar och andra socknar. Föga anade de, att deras nödvändiga "herrarbete" skulle komma att utforskas och beundras av eftervärlden.

En märklig folkkonst

Vad var (och är) Dalmåleri för något? För det första använde aldrig dalmålarna själva detta begrepp. De kallade sig kort och gott för "målare", och de målade "taflor". Dessa "taflor" var konkreta motiv med människor och byggnader som fylldes ut med kurbitsar¹. Men de kallade sig inte kurbitsmålare, och de använde knappast begreppet kurbits. De sa att de "krusade" sina motiv, och eftersom kurbitsen bestod av svällande blommor och blad, kallades denna stil för "utkrusad rosmålning".

Det var först under senare delen av 1800-talet som begreppet dalmåleri användes, och i början av 1900-talet skrev skalden E.A. Karlfeldt om kurbitsen.

BILD: Claes-Göran Bergstrand

Det var vid den här tiden forskare och konstexperter gjorde begreppen kända för den breda allmänheten.

För det andra är Dalmåleri en märklig folkkonst – unik i världen, säger experterna – som helt plötsligt uppstod bland enkla bönder i byarna runt Siljan. Med sin självständiga stilart har den ingen motsvarighet i svensk konsthistoria. Motiven hämtades till en början från de bibliska texterna, och människorna man målade fick dalfolkets klädedräkt och uttryck. Kanske fick bröderna Elias och Son sin inspiration från modern Knåp Britas postilla och illustrerade bibel, vilken användes flitigt i hemmet. Även kyrkans väggmålningar, som begrundades under gudstjänsterna, gav idéer.

Målningarna utvecklade olika stilar i socknarna runt Siljan. I den s.k. Rättviksstilen, som Målar Erik var upphovsman till, dominerade färgerna tegelrött, gult och intensivt grönt. Bårderna som man ofta målade runt motiven, bestod av kurbitsliknande blomrankor. I Leksandsstilen dominerade färgerna tegelrött och blått, och bårderna i dessa motiv var mer stiliserade sick-sackformade mönster. Färgerna gick igen i deras sockendräkter.

Under senare delen av 1800-talet var storhetstiden för Dalmåleriet över. Se-

kulariseringen började göra sig gällande bland borgerskapet och man ansåg inte denna folkkonst, med bibliska motiv, längre vara "fin". Nu var det papperstapeter som gällde i borgarstugorna.

Intresset för dalmåleriet har varierat under åren, men det har alltid funnits de som hållit liv i denna folkkonst. Några känner jag till. En konstnärinna i Borlänge, som heter Slotts Barbro, har arbetat med kurbitsmålning i många år. Ett par kvinnor i Rättviks kommun utövar denna bildkonst. En heter Elsa Olsson och har varit aktiv som kursledare i kurbitsmåleri under senare delen av 1900-talet. Hon säger att man använder samma färgtyper och teknik idag.

En annan är Anne Hjerp som bor i Blecket, en liten by norr om Rättvik. Hon har målat "sedan barnsben och alltid varit intresserad av kurbitsmåleri". Hon är verksam som dekorationsmålare och kursledare i denna bildkonst. Hennes förebilder är just Målar Erik och Tägt Elias.

Målar Eriks familj i Utanåker

Målar Erik var gift med jämnåriga Mårs Sigrid Hansdotter från Vikarbyn. Han var husbonde på föräldragården där de bildade familj. Gården kom därefter att

kallas Målargården. De fick fyra döttrar och två söner. Av dessa dog tre barn i mycket späd ålder.

Eriks föräldrar dog 1780–81 med fyra månaders mellanrum, och det blev alltmer kämpigt och fattigt för den unga familjen. Förutom arbete med jordbruket och måleriet var Erik soldat. När Gustav III gjorde ett besök i Dalarna 1788, i syfte att värva soldater till en frikår, anmälde sig Erik. Han blev korpral i Dalafrikåren 1789, och 1790 följde han den till Karlstad och Drottningholm. Med löften om större förmåner och bättre inkomst, tog han vidare värvning vid Kungliga Artilleriet i Stockholm i sex år. Men det blev ingen stor vinst för Erik, snarare tvärt om. Dessa år blev mycket kännbara och slitsamma för hustrun och barnen, då de själva måste sköta gården.

De sista 15 åren av sin levnad var Erik hemma på Målargården, och mellan 1796–1805 är han antecknad som vargeringskarl. Under sin sista tid kallade han sig Åkerblom. Lite märkligt kan tyckas, ty namnbyte hade ännu inte blivit vanligt. Kanske ville han byta identitet?

Samma år som Erik dog, 1811, gifte sig äldsta sonen, Målar Elias ErsSon med Käs Kerstin Jonsdotter från Utby. De fick fyra barn som växte upp på Målar-

BILD: Claes-Göran Bergstrand

➔ gården. "Rosmålningen" gick i arv till sonen, men det finns bara en bevarad interiörmålning av hans hand, och den finns i Danielsgårdens Vinterstuga i Bingsjö och är målad 1808.

Målar Eriks änka, Mårs Sigrid, var den som skötte gården, men 1816 tog sonen Elias över som husbonde. Han var nog en allmänt känd person, ty han benämns med flera namn. När hans mor dog i ett slaganfall 1828 fortsatte han att bruka Målargården, och hans barn efter honom. Han dog hastigt i dysenteri 1839 när han var i Stora Skedvi (kanske besökte han kusinerna), där han också begravdes. Tänk om värdet för dessa målningar hade kunnat utlösas i deras samtid, då hade kanske inte Målargårdens brukare varit fattighjon i slutet av 1800-talet.

Tägt Elias d.ä. till Vikarbyn

Tägt Elias d.ä. gifte sig med Anna Hansdotter 1776. Hon kom från Korsgården, som låg i Vikarbyns västra del. Vikarbyn var en av de största byarna i Rättviks socken, och på 1780-talet bodde där ca 500 personer fördelade på 80 hushåll. Det gamla namnet på byn var "Viken" och kan möjligen härstamma från den vik av Siljan som nu heter Åkernäsviken. Karlarna kallade man för "Vikare" – de som bodde vid viken?

Som äldsta hemmavarande son borde

han kanske ha blivit husbonde på föräldragården, men brodern Erik var redan bonde där och även soldat, så därför flyttade Elias till hustruns föräldragård. Där bodde Kors Annas mor, änkan Karin Jonsdotter, och tre yngre syskon. Fadern hade dött 1761, tre månader innan yngsta barnet fötts.

Kors Annas enda bror Lars fick därför tidigt ta vid som husbonde, vilket han var när Elias flyttade in. Lars var ogift, och när han dog 1782 hade det varit naturligt att Elias och Anna, som äldsta dotter, tagit över. Men så blev det inte. Istället blev den yngsta system och hennes man husfolk när de gifte sig 1785.

Elias och Anna fick två söner och två döttrar, men sönerna dog som barn. Vid denna tid var Elias på "herrarbeten" och målade skåp. Han var den förste av två "rosmålare" i Vikarbyn. Han byggde ett eget hus på Korsgårdens ägor dit familjen flyttade 1786 tillsammans med svärmodern Kors Karin. Det var då han fick särknamnet Tägt Elias, och här föddes deras son Tägt Elias d.y.

De levde i ett harmoniskt äktenskap, och han, såväl som hustrun, var omvittnat kärleksfulla, gudfruktiga och arbetsamma människor och tog väl hand om sina barn. De var också flitiga kyrkobesökare.

Men han fick aldrig möjlighet att bruka sitt nya hemman någon längre tid. Han led av tuberkulos och blev allt sju-

kare med åren. När de strävat på sin gård i fyra år insjuknade Tägt Elias d.ä. Och efter att ha legat till sängs i sex veckor, dog han den 12 december 1789 i en ålder av 41 år.

Farmors morfars uppväxt

Tägt Elias d.y. föddes den 10 mars 1788, och året efter blev familjen faderlös. Då Kors Anna aldrig gifte om sig, växte Elias upp utan en far. Hur det påverkade honom kan man bara spekulera i. Kände han till att hans far och farbror hade varit skickliga kurbitsmålare? Såg han några av deras målningar? Självt blev han ingen "målare" i alla fall.

Modern blev änka vid 35 års ålder och ensam försörjare för de tre små barnen, på en gård som inte var mycket brukad. De levde under knappa förhållanden, och när Elias var 12 år flyttade därför Tägt (Kors) Anna med sina barn till Alfta. Där hade troligen Tägt Elias d.ä. varit på "herrarbete", så de hade kanske en anknytning dit.

Kvar på gården lämnades modern Kors Karin, som då varit änka i 40 år, för att hon skulle hålla liv i gården. När modern dog 1804, flyttade Tägt Anna tillbaka till gården i Vikarbyn med sina barn.

Strax efter att de kommit tillbaka drabbades Tägt Anna av svår reumatism som förvärrades med åren. Därför fick Tägt

Föregående sida: Väggmålning i Backhansstugan, Svärdsjö, målat av Målar Erik Eliasson, 1781.
Höger: Korsgården, Vikarbyn, i bildens mitt. Här var Tägt Elias ingift.

Elias d.y. ta husbondens plats redan vid 16 år ålder på den fattiga gården.

Tägt Elias d.y. och Bors Anna Andersdotter gifte sig den 12 april 1812 på hans föräldragård. Ett år senare föddes Elias, och därmed var han den 5:e generationen som bar detta namn. Ett ganska ovanligt namn på den tiden. (Han var farmors enda morbror som flyttade till Värmland 1839. Kanske vistades han hos en farbror till farmor, som hette Jones Erik Andersson från Röjeråsen. Han var dalmålare och vistades på "herrarbete" i Karlskoga 1838–40.)

Efter två år fick de bryta upp från Vikarbyn för att ta hand om Bors Annas föräldragård i Nittsjö. Det var ett litet jordbruk med knappa förhållanden, vilket hade gått i arv i minst fyra generationer. Hennes föräldrar hade dött några år tidigare, och de två äldre bröderna, som var soldater, hade just fått förflyttning till Ångermanland.

Nittsjö, som nu mer är mest känd för sin keramikfabrik, grundad 1843, har alltid varit en liten jordbrukarby, som på den här tiden bestod av ett tjugotal gårdar. I kyrkboken skrev man "Nistsjö".

Tägt Elias d.y. blev tvungen att lämna sin fattiga föräldragård för att fortsätta bruka hustruns lika fattiga gård. Hans mor, som varit änka sedan 25 år, flyttade med, liksom hans ogifta syster Tägt Anna Eliadotter. Gården i Vikarbyn blev

tom, och då ingen tog över blev den en ödegård.

På Borsgården blev Tägt Elias d.y. husbonde och fick särknamnet Bors Elias. Familjen utökades snart med fyra flickor, av vilka en var min farmors mor. Den 25 april 1820, dog modern, Tägt Anna, märkt av hårt arbete och svår reumatism.

(Tägt) Bors Elias d.y. dog

Farmors mor föddes den 6 september 1821 på Borsgården i Nittsjö. Hon hette Kerstin Eliadotter och var näst yngst i syskonskaran. Då hon var 6 år dog Bors (Tägt) Elias d.y. den 7 maj 1827. Han hade varit sjuk i tuberkulos en tid, en vanlig sjukdom på den tiden. Allmän vaccinering hade inte börjat komma igång ännu. Elias och Anna hade levt i harmoni under sitt korta äktenskap, och de hade ryktet om sig att ha varit goda, arbetsamma människor som levt i uppriktighet mot sin omgivning.

Nu fick Bors Anna ett tungt lass att dra – att sköta både gård och fyra små barn. Visserligen hade hon hjälp av sin jämnåriga, ogifta svägerska. Men hon flyttade tillbaka till Vikarbyn och bodde ensam på Eliasgården, till sin död 1869.

Barnen började också flytta en efter en. Farmor Britas mor flyttade 1844 till Vipgården i Vikarbyn för att gifta sig med Jones Anders Andersson. När de

senare flyttade från Vipgården till Jonesgården (nuvarande Vikarbygården) föddes min farmor där 1859. Hon fick aldrig träffa sin morfar Bors (Tägt) Elias d.y., och jag tror knappast att hon såg sin mormor heller. Hon var bara drygt tre år när Bors Anna dog. Kände min farmor till, att hennes farbror och morfars far hade varit skickliga dalmålare? Vet ej.

Efter att yngsta dottern flyttat 1859 levde Bors Anna ensam och utblottad till sin död den 1 mars 1863. Efter henne fanns ingen i släkten, eller någon annan, som tog vid, och därför blev också Borsgården i Nittsjö en ödegård. 🌳

CLAES-GÖRAN BERGSTRAND
cgb@crossnet.se

- Kurbits = busken som profeten Jona satt under (Gustav II Adolfs bibel 1618).
- Vargeringskarl = en som var reservsoldat på roten.
- Särknamn = det namn en man får när han övertar sin hustrus föräldragård.
- Källor: Rättviks församlingsböcker. Skriftserien Vikarbyn förr och nu. Svenskt Bibliografiskt Lexikon. Dalmaleri, av Roland Andersson m.fl. Dalmålningar i urval, av Svante Svärdsström. Rättviks kommuns hemsida.